

Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό: Κοινωνική θεωρία και πολιτικές σχέσεις

Αντώνης Γεωργούλας*

Περίληψη

Σε αυτήν την εργασία επιχειρώ να δείξω την αδιόρατη γραμμή που ενώνει τις ιδέες της πολιτικής πελατείας και του λαϊκισμού, οι οποίες αποτελούν το σταθερό αντίπαλο της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας. Η προηγούμενη αντίθεση οικοδομείται πάνω στην ιδέα του μη ολοκληρωμένου κοινωνικού συστήματος ή και της ταξικο-πολιτικής ασυνάφειας. Ωστόσο, πίσω από τους μύδρους που εκτοξεύουν οι "εκσυγχρονιστικές" ιδεολογίες, βρίσκονται συγκεκριμένες αξιώσεις για την αναδιανομή των δυνατοτήτων πρόσβασης στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος.

1. Κοινωνιολογία, εκσυγχρονισμός και "πολιτική πελατεία"

Η κοινωνιολογία γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στις μοντέρνες κοινωνίες. Το κυριότερο χαρακτηριστικό τούτων των τελευταίων είναι η κοινωνική και η θεσμική διαφοροποίηση που διαδραματίζεται, κατά κύριο λόγο, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και προσανατολίζεται από το δέον της ορθολογικής οργάνωσης. Τα προηγούμενα δε θα μπορούσαν παρά να επηρεάσουν βαθειά την εννοιολογική και αναλυτική της συγκρότηση. Συνεπώς δεν είναι τυχαίο το ότι η κοινωνιολογία δημιούργησε τα θεωρητικά και αναλυτικά της πλαίσια καθώς παρατηρούσε φαινόμενα ή προβλήματα που εμφανίστηκαν ή πρωτοτέθηκαν στο εσωτερι-

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

κό των μοντέρνων κοινωνιών. Ωστόσο, οι τελευταίες κάθε άλλο παρά έμειναν κλειστές στον εαυτό τους. Άπλωσαν τα δίκτυα τους σε ολόκληρο τον πλανήτη, κατ' αρχήν μέσα από την αποικιοκρατία και μετά μέσα από την, οικονομική και ιδεολογική, εξάρτηση. Τούτη η επέκταση δημιούργησε ένα νέο πεδίο επιστημονικής παρατήρησης που, σε μια πρώτη φάση, καλύφθηκε από την εθνολογία και την πολιτισμική ανθρωπολογία. Το σχέδιο επιστημονικής γνώσης του κοινωνικού κόσμου πήρε έτσι δύο διαφορετικές κατευθύνσεις: Αφενός περιέλαβε τα τεκταινόμενα στις μοντέρνες κοινωνίες, αφετέρου δημιουργήθηκε ζήτηση γνώσης ως προς τη συγκρότηση των "παραδοσιακών" – ή "μη πολιτισμένων" ή "υπαναπτύκτων" ή εν πάση περιπτώσει πολιτισμικά¹ διαφορετικών – κοινωνιών.

Ωστόσο, το σχέδιο της επιστημονικής γνώσης του κοινωνικού κόσμου δεν πήρε μια οικουμενική διάσταση. Από την αρχή παρουσίασε εθνικές αποκλίσεις. Για παράδειγμα, οι καντιανές προτάσεις ως προς την ανάγκη συγκρότησης μιας "ανθρωπολογικής" επιστήμης κατά τα πρότυπα της "φυσικής", δεν εφαρμόστηκαν –έστω και μερικώς- παρά μόνο στα μέσα του 20ού αι., όταν η συστημική θεωρία φάνηκε να δίνει το μοναδικό μοντέλο για την κατανόηση των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στον πλανήτη. Πριν από την κυριαρχία του στοχαστικού μοντέλου του συστήματος, το καντιανό σχέδιο γνώσης του κοινωνικού κόσμου, πήρε εθνικές –θεωρητικές και αναλυτικές- κατευθύνσεις. Στη Γερμανία υπήρξε ο διαχωρισμός σε *Volkskunde* και σε ιστορικο-οικονομική κοινωνιολογία, στον αγγλοσαξωνικό χώρο σε πολιτισμική ανθρωπολογία και σε εμπειρική κοινωνιολογία, στη Γαλλία σε εθνολογία και κοινωνιολογία². Ταυτόχρονα με το μοντέλο του συστήματος διαχύθηκε, σε πλανητικό επίπεδο, η ιδέα του εκσυγχρονισμού (*modernization*), αλλά και το αντίθετό της, δηλαδή η ιδέα του εθνοκεντρισμού.

Έτσι, πέρα από τις διάφορες διακλαδώσεις ή τις επιμέρους αποκλίσεις, μπήκε σε εφαρμογή ένα σχέδιο επιστημονικής γνώσης των κοινωνιών, που περιλάμβανε τρία διαφορετικά επίπεδα: Το πρώτο σχηματίζεται από τις μελέτες που αφορούν στις εγχώριες μορφές κοινωνικής οργάνωσης πριν την εκβιομηχάνιση, το δεύτερο από τις μελέτες πάνω στα ειδοποιά χαρακτηριστικά των μοντέρνων κοινωνιών και το τρίτο από τις μελέτες που αφορούν σε κοινωνίες που βρίσκονται σε ένα "κατώτερο" στάδιο ανάπτυξης. Οι πρώτες μεγάλες κοινωνιολογικές θεωρίες ως προς την κοινωνική δυναμική (Ντυρκέμ, Βέμπερ) είναι, σε μεγάλο βαθμό, συνθέσεις παρατηρήσεων ή θεωρητικών σχημάτων, που προέρχονται από αυτό το πολυ-επίπεδο σχέδιο γνώσης του κοινωνικού κόσμου. Η ντυρκεμική θεωρία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, πέρα από τα ηθικά δέοντα ως προς την αλληλεγγύη που περιέχει, στηρίζεται σε παρατηρήσεις "παραδοσιακών", "πρωτόγονων" και μοντέρνων κοινωνιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τη βεμπεριανή θεωρία της εξουσίας και της κυριαρχίας. Η έννοια της έλλογης εξουσίας σχηματοποιείται κατ' αντιδιαστολή με αυτήν της παραδοσιακής ή της χαρισματικής, μορφές που, θε-

ωρητικά, τείνουν να εκλείψουν στις μοντέρνες κοινωνίες. Ωστόσο, τόσο η ντυρκεμιανή έννοια της διαφοροποίησης –ως τεχνική επίλυσης των διαμαχών και ανάπτυξης της αλληλεγγύης– όσο και η βεμπεριανή έννοια του εξορθολογισμού –ως ακρογωνιαίος λίθος της κοινωνικο-οικονομικής και της πολιτικής οργάνωσης– είναι έννοιες χωροχρονικά περιορισμένες καθώς αντιστοιχούν στις δυτικές κοινωνίες των νεότερων χρόνων³.

Στην αμέσως μετά το δεύτερο πόλεμο περίοδο, επιχειρήθηκε η ανασυγκρότηση της κοινωνιολογίας ως σχεδίου που θα ανέλυε και θα ερμήνευε, με τη βοήθεια του ίδιου εννοιολογικού πυρήνα, τη διαμόρφωση και –προ παντός– τη δυναμική του συνόλου των κοινωνιών του πλανήτη. Τούτο το σχέδιο μπήκε σε εφαρμογή κυρίως από τον T. Parsons και τους μαθητές του και στηρίχτηκε σε μια σύνθεση της ντυρκεμιανής διαφοροποίησης και του βεμπεριανού εξορθολογισμού⁴. Η έννοια που διαχωρίζει τις συγκαιρινές κοινωνίες –και ταυτόχρονα λειτουργεί ως ο προβολικός τους εξισωτής– είναι αυτή του εκσυγχρονισμού. Στην έννοια εμπεριέχονται, ταυτόχρονα, ένα σχέδιο περαιτέρω διαφοροποίησης και εξορθολογισμού των μοντέρνων κοινωνιών –οι οποίες συνιστούν το πρότυπο– και ένα σχέδιο για το υπό κάλυψη χάσμα των "παραδοσιακών" κοινωνιών, οι οποίες οφείλουν να έχουν την ίδια εξέλιξη με αυτήν του προτύπου.

Το σχέδιο του εκσυγχρονισμού των "παραδοσιακών" κοινωνιών μέσα από μια μιμητική διαδικασία έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί. Ωστόσο, η γενίκευση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού είχε μια σοβαρότατη επίπτωση στην κοινωνιολογία, κάτι που ακόμη δεν μπορεί να ξεπεραστεί. Πρόκειται για τη συνολική προσέγγιση κάθε τύπου κοινωνίας με κατηγορίες και σχήματα σκέψης που δημιουργήθηκαν κατόπιν της παρατήρησης των μοντέρνων κοινωνιών. Τούτο συνέβη καθώς επιχειρήθηκε η ανάλυση όλων σχεδόν των –τουλάχιστον εθνικών– κοινωνιών υπό το πρίσμα του προτύπου των "εκσυγχρονισμένων" κοινωνιών⁵. Οι κοινωνίες και η δυναμική τους προσεγγίστηκαν μέσα από την οπτική του ιδεολογικού δέοντος του εκσυγχρονισμού. Κάτι που είχε ως συνέπεια την εμφύτευση ενός πλαισίου συνθηκών –και σχημάτων πρόσληψης του κόσμου– σε ένα άλλο εντελώς διαφορετικό.

Η κατ' αυτόν τον τρόπο στοιχειοθέτηση των πλαισίων αναφοράς δε θα μπορούσε παρά να έχει σοβαρές επιπτώσεις στην αξιολόγηση των υπό μελέτη φαινομένων και στην οριοθέτηση των αναλυτικών εγχειρημάτων. Τα φαινόμενα που αξιολογούνται και θεωρούνται πως χρήζουν ανάλυσης είναι αυτά για τα οποία εικάζεται πως καταδηλώνουν τις αποκλίσεις των "παραδοσιακών" κοινωνιών από το πρότυπο του εκσυγχρονισμού. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο τοποθετείται και η προβληματική της "πατρωνείας" ή της "πολιτικής πελατείας", η οποία στοχεύει στην ανάλυση των αποκλίσεων στο επίπεδο της συνάρθρωσης κοινωνίας και πολιτικής.

Η προβληματική των "σχέσεων πατρωνείας-πελατείας", έχει αφετηρία

τη χεγκελιανή διάκριση της κοινωνίας σε δύο σφαίρες, την ιδιωτική και την πολιτική και στηρίζεται σε δύο βασικές, θεωρητικές προϋποθέσεις. Η πρώτη είναι το ότι η οριζόντια πολιτική συνομάδωση – στη βάση είτε της βεμπεριανής ταξικής κατάστασης, είτε του ντυρκεμιανού "κορπορατισμού", είτε της μαρξιανής ταξικής θέσης – θεωρείται πως αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των μοντέρνων κοινωνιών. Έτσι, όταν διαπιστώνεται πως οι προηγούμενες αναπαραστάσεις – και συνομαδώσεις – δεν έχουν μεγάλη εμβέλεια, γίνεται λόγος για την απουσία οριζόντιας πολιτικής ενσωμάτωσης. Επιπλέον, όταν διαπιστώνεται πως δημιουργούνται άμεσες σχέσεις ανάμεσα σε άτομα που θεωρητικώς, δηλαδή σύμφωνα με το πρότυπο των μοντέρνων κοινωνιών, καλύπτουν αντίπαλες ταξικές θέσεις, γίνεται λόγος για κάθετη πολιτική ενσωμάτωση⁶. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι το ότι η αξιοκρατία θεωρείται ως το κυριότερο χαρακτηριστικό της επάνδρωσης και οργάνωσης των κρατικών μηχανισμών. Είναι αυτή που επιτρέπει την επαγγελματικοποίηση των δημοσίων λειτουργιών και την επαγόμενη αποκοπή του κράτους από την κοινωνία. Είναι η προϋπόθεση πάνω στην οποία στηρίζεται η εικόνα ενός κοινωνικώς ουδετέρου κράτους. Η αξιοκρατία νοείται ως η αντιστοιχία μεταξύ της θέσης που καταλαμβάνει ένα άτομο στην οργανωσιακή ιεραρχία και των ξεχωριστών ειδικεύσεων ή επίκτητων δεξιοτήτων του ατόμου. Όταν διαπιστώνεται πως δεν υπάρχει αυτή η αντιστοιχία ή πως η πρόσβαση και η επαγγελματική ανέλιξη στο δημόσιο τομέα εξαρτώνται από μια άμεση σχέση (φιλική, συγγενική...) και όχι από σαφείς και κρυσταλλωμένους κανονισμούς, γίνεται λόγος για μη ορθολογική οργάνωση του κράτους⁷.

Είναι μάλλον προφανές πως τούτη η θεωρητική αξιολόγηση και η αναλυτική οριοθέτηση των υπό μελέτη φαινομένων, ενώ δίνουν, εκ πρώτης όψεως, μια παγκοσμιότητα στο εννοιολογικό δυναμικό της κοινωνιολογίας, εντούτοις αποτρέπουν την εξέταση της πολιτικής δόμησης υπό το πρίσμα των σχέσεων δύναμης που συγκροτούνται στο επίπεδο της κοινωνίας⁸. Ωστόσο, τούτες οι σχέσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές γιατί είναι γύρω από αυτές που δημιουργούνται οι προϋποθέσεις ενσωμάτωσης – αλλά και του αποκλεισμού – στην περίπτωση κοινωνιών, που αλλάζει με γοργούς ρυθμούς ο παραγωγικός και ο διοικητικός μηχανισμός τους. Στη συνάρθρωση κοινωνίας και πολιτικής θα επανέλθω διεξοδικότερα λίγο αργότερα.

2. Η κυκλοφορία της προβληματικής και η εμφύτευση της στην Ελλάδα

Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο, πριν περάσουμε στα καθ' ημάς, να εξετάσουμε τις προϋποθέσεις κυκλοφορίας της προβληματικής για την "πολι-

τική πελατεία" στον πλανήτη. Η γενικευμένη της χρήση συνέπεσε –και όχι τυχαία– με την κυριαρχία των λειτουργισμών. Η μεταφορά της "πολιτικής πελατείας" δραστηριοποιείται, από την αγγλοσαξωνική ανθρωπολογία, για να αναλυθούν φαινόμενα άρθρωσης κοινωνίας και πολιτικής στις μη επαρκώς αναπτυγμένες, οικονομικοθεσμικά, κοινωνίες. Η λειτουργιστική διάγνωση περιορίστηκε σε μια συμπτωματολογική περιγραφή των "δυσλειτουργιών" που προκαλούνται από την επιβίωση προτύπων παραδοσιακού τύπου στο εσωτερικό κοινωνιών, που υποτίθεται πως θα έπρεπε να διέπονται από μοντέρνες αρχές.

Ο L. Roriger, σε ένα συλλογικό τόμο που αφορά στις σχέσεις "πατρωνείας-πελατείας", παραθέτει 553 τίτλους μελετών⁹. Η ανάλυσή τους κατά θέμα, γλώσσα, χώρα παραγωγής και χώρα εφαρμογής θα μας επιτρέψει να σχηματίσουμε μια εικόνα για τις προϋποθέσεις κυκλοφορίας της προβληματικής.

Το 93% των μελετών είναι στην αγγλική γλώσσα και εκδόθηκαν από αγγλοσάξωνες εκδότες. Οι υπόλοιπες (7%) είναι στα ισπανικά, γαλλικά, πορτογαλικά και στα γερμανικά. Αν αφαιρέσουμε 37 μελέτες γενικής κοινωνιολογίας, οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για τη θεμελίωση της προβληματικής, οι υπόλοιπες (N=516) αφορούν:

6,1% σε γενικότητες (θεωρητικές συνθέσεις, επεξεργασία μοντέλων σχετικά με τον τρόπο δόμησης της εξουσίας στο εσωτερικό "παραδοσιακών" κοινωνιών).

78,3% (N=404) σε χώρες ή σε περιοχές της "ημιπεριφέρειας" του καπιταλισμού. Πιο συγκεκριμένα, τούτες οι μελέτες (404=100) αναφέρονται:

31,4% στη μεσογειακή Ευρώπη (Νότια Ιταλία, Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία).

10,9 σε μουσουλμανικές χώρες της Μεσογείου (Τουρκία, Μαρόκο, Λίβανο) και στην Κύπρο.

2,7% σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και (N=3) σε εθνοτικές μειονότητες του Καναδά.

16,1% σε χώρες της υποσαχάριας Αφρικής.

4,5% (N=23) στην Ιαπωνία.

1,3% (N=7) στην Κίνα.

1,5% (N=8) στη Σοβιετική Ένωση και στην Ουγγαρία.

3,7 (N=19) στη Δυτική Ευρώπη.

2,5% (N=13) στις ΗΠΑ.

Έξι μελέτες αναφέρονται εκεί από όπου έλκει την καταγωγή του ο όρος (Αρχαία Ρώμη).

Έξι μελέτες αναφέρονται σε νησιά του Ειρηνικού Ωκεανού.

Τέλος, υπάρχουν μερικές μελέτες (1,4%) που επιχειρούν κάποια σύνθεση ανάμεσα στην "πολιτική πελατεία" και στην ταξική δομή.

Οι προηγούμενες συχνότητες δείχνουν τη διαφοροποίηση που υπάρχει ανάμεσα στους χώρους παραγωγής και στους χώρους εφαρμογής της έννοιας. Ενώ χρησιμοποιείται, κυρίως, από την αμερικανική κοινωνιολογία, εφαρμόζεται σε χώρες της "ημιπεριφέρειας" ή της "περιφέρειας" του καπιταλισμού. Επιπλέον, οι συχνότητες της εφαρμογής της παρουσιάζονται ιδιαίτερα υψηλές σε χώρες όπου αφενός υπάρχει μια σχετική ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών (Νότια Ευρώπη και Λατινική Αμερική) και αφετέρου είναι εξαρτημένες από τις ΗΠΑ.

Αυτά που προηγήθηκαν καθιστούν μάλλον προφανές το ότι η ιδέα της "πολιτικής πελατείας" δημιουργείται σε ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο. Παράγεται αναφορικά –και σε αντίθεση ταυτόχρονα– με τα μοντέλα ανάλυσης της πολιτικής επικοινωνίας στη "μητρόπολη". Εφαρμόζεται δε στις προσεγγίσεις των κοινωνιών που θεωρούνται "περιφερειακές" ώστε να υποδείξει το υπό κάλυψη χάσμα που εμπεριέχεται στο αναπτυξιακό σχήμα της ιδεολογίας του εκσυγχρονισμού. Οτιδήποτε δε μπαίνει στην εννοιολογική αρχιτεκτονική της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας συνιστά παρέκκλιση και δραστηριοποιεί αισθήματα οίκτου, μεμψιμοιρίας, αλλά και αισιόδοξης πονηρίας. Πάνω σε τούτα τα αισθήματα στηρίχθηκε το πρόγραμμα που επιχείρησε να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες κοινωνιών που "υπολείπονταν" της δυτικής νεωτερικότητας, με στόχο να τις φέρει στο ίδιο μήκος κύματος. Πολλοί οι δράστες, πολλά τα διακυβεύματα, πολλά και τα δραστηριοποιούμενα αισθήματα, αλλά λίγες οι αναλύσεις που θα οριοθετούσαν το πεδίο τιμών του όρου "πολιτική πελατεία", θα καθιστούσαν δηλαδή την τελευταία επιστημονική έννοια.

Στην Ελλάδα, η εισαγωγή της ιδέας της "πατρωνείας" έγινε από τον J. K. Campbell. Ο J. K. Campbell μελέτησε ένα νομαδικό-κτηνοτροφικό πληθυσμό της Ηπείρου και εισήγαγε την έννοια για να περιγράψει την οικονομικοπολιτική του ενσωμάτωση στην "περικλείουσα" κοινωνία¹⁰. Γρήγορα η "πατρωνεία" ή "πολιτική πελατεία" θεωρήθηκε ως θεμελιώδης συστατικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος, αλλά, ταυτόχρονα και ως "δυσλειτουργία" που οφείλεται στη μετάσταση παραδοσιακών προτύπων συναναστροφών και συνδιαλλαγών¹¹. Ενώ η ιδέα της "πολιτικής πελατείας" πρωτοχρησιμοποιήθηκε, σε μια μάλλον περιορισμένη κλίμακα, από λειτουργιστές επιστήμονες, βρήκε στη συνέχεια απήχηση στην αντίπερα επιστημολογική όχθη. Η πλατυμέτωπη, μαρξίζουσα, "αριστερή" διάνοηση, η οποία ευδοκίμησε στο κλίμα της μεταπολιτευτικής περιόδου, υιοθέτησε σχεδόν άκριτα την ιδέα της "πολιτικής πελατείας". Στη μεταπολιτευτική περίοδο, η προβληματική υιοθετήθηκε ευρέως από ντόπιους κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες και έγινε η προσπάθεια να αναγνωσθεί η δυναμική του πολιτικού συστήματος και η άρθρωση κοινωνίας και κράτους μέσα από την οπτική της "πολιτικής πελατείας"¹². Τούτη η αγοραία αναπαράσταση των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων διαχύθηκε, στη συνέχεια, στο σύνολο της κοινωνίας, παίρνοντας συχνά τη μορφή αφορισμών ή μηδενιστικών απλουστεύσεων¹³.

Η μεταφορά της "πολιτικής πελατείας" συνιστά ένα φαινόμενο εισαγωγής και διάχυσης εξωγενούς προέλευσης αναπαραστάσεων, οι οποίες συγκροτούν το παραμορφωτικό πρίσμα των ενδογενών σχέσεων και δυναμικών. Εκείνο που, κατά κύριο λόγο, αποκρύπτει, είναι οι κοινωνικές προϋποθέσεις ενσωμάτωσης στο σύστημα των αναδιατάξεων που λαμβάνουν χώρα κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Τούτη η μορφή νοητικής εξάρτησης σχετίζεται αναμφίβολα με τη δομή και τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του πεδίου των επαγγελματιών διαχειριστών των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Είναι σχεδόν κοινή διαπίστωση πως το πεδίο της ελληνικής διανόησης, δηλαδή το πεδίο της επαγγελματικής διαχείρισης των κοινωνικών αναπαραστάσεων, είναι αρκετά ιδιόμορφο. Για παράδειγμα, ο Β. Φίλιας παρατηρεί πως η ελληνική διανόηση δεν παράγει σχήματα σκέψης, αλλά περιορίζεται στο να εισάγει έτοιμα σχήματα, χωρίς επιπλέον να μπει στον κόπο να τα αντιπαραθέσει στην πραγματικότητα, για την ερμηνεία της οποίας εισήχθησαν¹⁴. Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως η παράκαμψη της πραγματικότητας –ή οι εννοιολογήσεις της με ήδη συγκροτημένες και συχνά βεβαρυμένες κατηγορίες σκέψης– συνιστά μια στρατηγική περιχαράκωσης της κοινωνικής θέσης ή της επαγγελματικής ανέλιξης που απαιτεί την ελάχιστη φυσική και πνευματική επένδυση. Τούτη η στρατηγική αντλεί τη νομιμοποίησή της από το πρόγραμμα "εκσυγχρονισμού" της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο, με τη σειρά του, ευνοεί την εισαγωγή προκατασκευασμένων σχημάτων σκέψης, εννοιολογήσεων, ακόμη και δικαιοκικών πλαισίων¹⁵. Ωστόσο, η διανόηση ποτέ στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, ακόμη και στη ζοφερή περίοδο του αποκλεισμού του "εσωτερικού εχθρού", δεν είχε διαγενεακές σχέσεις με τα θέσει αποκλεισμένα κοινωνικά στρώματα.

Στη μεταπολιτευτική περίοδο υπήρξε μια σημαντική διεύρυνση του πεδίου των κοινωνικών επιστημών, που όμως δε συνοδεύτηκε από την, έστω σχετική, αυτονόμησή του. Η ετερονομία του πεδίου των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα εμφανίζεται και στον τρόπο που οι κοινωνικοί επιστήμονες επεξεργάζονται τις προβληματικές τους. Οι τελευταίες συγκροτούνται σε πλαίσια αναφοράς που καταδηλώνουν εξ αρχής τις αποκλίσεις της ελληνικής κοινωνίας από το πρότυπο του εκσυγχρονισμού. Ενώ στην πλειοψηφία τους δέχθηκαν την εγγελιανή διάκριση, εντούτοις τοποθετούν τις θεωρητικές –και πρακτικές– έννοιές τους στην πολιτική σφαίρα. Η εξέταση της κοινωνίας γίνεται υπό το πρίσμα των θεωρητικών αρχών που διέπουν την πολιτική σφαίρα, παρά το αντίθετο¹⁶. Αυτό οφείλεται αναμφίβολα και στο ότι επικράτησε ευρέως η άποψη περί του πρωτεύοντος ρόλου των, δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης, πολιτικών θεσμών στη διαμόρφωση της κοινωνικής διάρθρωσης της χώρας. Στα παραπάνω βρίσκεται ο βασικότερος λόγος που οι κατ' αυτόν τον τρόπο οριοθετήσεις των προβλημάτων βοηθούν ελάχιστα στην κατανόηση των ντόπιων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Θα επιχειρήσω να δείξω τούτο,

παίρνοντας ως παράδειγμα την προβληματική για την "πολιτική πελατεία" και, δευτερευόντως, για το "λαϊκισμό".

3. Τα αυθαίρετα και οι πέπλοι μιας διπλής μεταφοράς

Η "πελατεία" δεν είναι ένας κυριολεκτικός όρος, αλλά συνιστά μεταφορά. Επιπλέον, είναι μια από αυτές τις έννοιες που, ενώ έχουν αποκοπεί από το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν, χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν φαινόμενα, της ίδιας υποτιθέμενης σύνθεσης, που συναντούνται σε διαφορετικό κοινωνικό χωροχρόνο.

Σύμφωνα με το M. Weber, οι "πελάτες" (clients) είναι ένα "κοινωνικό στρώμα αρνητικά ευνοημένο" του αρχαίου, ρωμαϊκού άστεως (Urbs)¹⁷. Οι σχέσεις πελατείας δημιουργήθηκαν όταν άνδρες – μάλλον πληβείοι – ακολουθούσαν στον πόλεμο, με δική τους απόφαση, κάποιον πατρίκιο. Στην επιστροφή, ο πατρίκιος τους παραχωρούσε ένα κομμάτι γης και τους αντιπροσώπευε στη γερουσία. Ο πελάτης τοποθετούνταν (με applicatio) υπό την προστασία του αρχηγού της οικογένειας του πατρίκιου (pater) και είχε το δικαίωμα να κρατήσει και να κληροδοτήσει τον οπλισμό και τη γη που του παραχωρήθηκαν. Η οικονομική χρήση των σχέσεων πελατείας θεωρούνταν πράξη ατιμωτική. Οι πελάτες ήταν για τους πατρίκιους μέσα προσωπικής και πολιτικής δύναμης. Ο Z. Καρκοπινό σημειώνει πως "οι σχέσεις πάτρωνα (patronus)-πελάτη ήταν ένα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής του Urbs. Από το παράσιτο μέχρι το μεγάλο άρχοντα, ο κάθε Ρωμαίος θεωρούσε τον εαυτό του δεμένο με κάποιον ισχυρότερο". Για να διατηρηθεί το δίκτυο προστασίας, οι πελάτες εκδήλωναν σε κάθε τους επίσκεψη, το σεβασμό και την υποταγή τους, ο δε πάτρωνας τους πρόσφερε δώρα¹⁸.

Η κοινωνική σημασία της πελατείας φαίνεται να αλλάζει στους ελληνιστικούς χρόνους. Τούτες οι σχέσεις συνεχίζουν να υπακούν στον άτυπο, ηθικό κώδικα της τιμής. Ωστόσο τώρα, η ένταξη σε κάποιο δίκτυο προστασίας γίνεται με συλλογική απόφαση: Ένα σύνολο ελεύθερων μικροκαλλιεργητών αποφάσιζαν να ενταχθούν σε ένα πελατειακό δίκτυο και έτσι εκπροσωπούσαν από τον αρχηγό της οικογένειας των πατρικίων (pater) στη γερουσία¹⁹.

Αυτές οι άτυπες σχέσεις δεν εμφανίζονται στη μεσαιωνική πόλη, αλλά ούτε και αργότερα. Ο όρος πελάτης εγγράφεται πλέον στην αγοραία και καθαρά οικονομική σφαίρα. Τούτο όμως το γεγονός δεν εμποδίζει τη λειτουργιστική ανθρωπολογία να επανεισάγει τον όρο, στην αμέσως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο περίοδο και να του προσδώσει σημασίες που είχε δύο χιλιάδες χρόνια νωρίτερα. Πρόκειται ουσιαστικά για μια ανιστόρητη παρθενογένεση ή μια ανιστορική επανάληψη.

Οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού ενσωματώνουν πάραυτα την ιδέα της "πελατείας" στο εννοιολογικό τους δυναμικό. Βέβαια, στις μοντέρνες κοινωνίες, ο όρος ενεγράφη αμετακλήτως στην αγοραία σφαίρα και έχασε εντελώς την αρχική του σημασία. Ωστόσο, τούτο δεν εμπόδισε τη λειτουργιστική ανθρωπολογία στην αρχή και την κοινωνιολογία του εκσυγχρονισμού ή της ανάπτυξης, στη συνέχεια, να δραστηριοποιήσουν την αγοραία πλέον μεταφορά για να περιγράψουν κάποιες άτυπες σχέσεις που συναντούνται σε μη – ή σε όχι αρκετά – μοντέρνες κοινωνίες. Η ανάσχυση του όρου έγινε όταν διαπιστώθηκε πως σε χώρες με μια σχετική ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (χριστιανικές κοινωνίες της Μεσογείου και χώρες της Λατινικής Αμερικής) δημιουργούνται κάποιες άμεσες σχέσεις ανάμεσα σε θεωρητικούς άνισους φορείς, σχέσεις που διέπονται από άτυπους, ηθικούς κώδικες (combdrazgo, κουμπαριά, κ.λπ.). Τούτο προφανώς σόκαρε τις ματιές που έμαθαν να παρατηρούν τις συναναστροφές μέσα από τα δυτικοευρωπαϊκά ταξικά σχήματα. Για την ακρίβεια το σοκ προκλήθηκε όταν διαπιστώθηκε πως γύρω από τους άτυπους κώδικες διαπλέκονταν άμεσες πολιτικές σχέσεις. Οι τελευταίες θεωρήθηκαν πως συνιστούσαν απόκλιση από το μοντέλο της πολιτικής συνομάδωσης που σχηματίστηκε, στις μοντέρνες κοινωνίες, στη βάση, θεωρητικών κοινών, κοινωνικο-επαγγελματικών χαρακτηριστικών. Επιπλέον θεωρήθηκαν πως παρεμπόδιζαν τη συγκρότηση αντιστοιχιών ανάμεσα στη θέση παραγωγής και την ταξική συνείδηση. Οι έννοιες της "πατρωνείας" και της "πελατείας" δραστηριοποιήθηκαν για να περιγράψουν τα φαινόμενα που δεν έμπαιναν στο στερεότυπο της μοντέρνας, κοινωνικοπολιτικής αλληλεπίδρασης. Τελικώς τα αρνητικοποίησαν χωρίς να τα εξετάσουν σε βάθος, δηλαδή χωρίς να εξετάσουν το ρόλο κάποιων "άτυπων σχέσεων" – ή καλύτερα σχέσεων που νομιμοποιούνταν αναφορικά με την ιδεολογία της συγγένειας – στην ενσωμάτωση κατά τη διάρκεια περιόδων ραγδαίων αναδιατάξεων στο επίπεδο της κοινωνικής δομής και των σχέσεων δύναμης.

Η κοινωνιολογία, χωρίς να διερευνήσει, ξεχωριστά για κάθε περίπτωση, το πώς αποκρυσταλλώνονται σχέσεις δύναμης και το πώς αρθρώνονται πολιτικά και κοινωνικο-οικονομικά συμφέροντα, προσέγγισε και ανέλυσε τούτα τα φαινόμενα υπό την οπτική και το πρίσμα των θεωριών του εκσυγχρονισμού. Για την ακρίβεια, τα θεώρησε εξ αρχής ως το αντίστροφο του εκσυγχρονισμού και τούτο απέτρεψε τη δυναμική τους θεώρηση, έστω ακόμη και υπό το πρίσμα της, υπό διαμόρφωση, διαφοροποίησης²⁰. Η κοινωνική ανθρωπολογία, όπως συνήθως πράττει, επιδόθηκε σε μικρο-αναλύσεις, καθοδηγούμενη από μεγάλες υποθέσεις. Ωστόσο, οι μεγάλες υποθέσεις δεν επαληθεύτηκαν από την αντιπαράθεσή τους με τα γεγονότα. Έτσι, δόθηκαν τόσοι ορισμοί στα φαινόμενα της "πολιτικής πελατείας", όσοι ήταν και αυτοί που προσπάθησαν να τα ορίσουν²¹.

Το ότι ο όρος της πελατείας δεν κατάφερε να πάρει ένα συγκεκρι-

μένο περιεχόμενο, δηλαδή να περιλάβει σχέσεις της ίδιας κατηγορίας, οφείλεται τόσο στους περιορισμούς της μεταφοράς, όσο και στο στατικό χαρακτήρα του συστημικού μοντέλου, στο πλαίσιο του οποίου δραστηριοποιείται η μεταφορά. Η έννοια της πελατείας δραστηριοποιήθηκε για να περιγράψει τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις – τη δομή τους και την ιδεολογία που τις υποβασιάζει – στο πλαίσιο κοινωνικών συστημάτων που θεωρήθηκαν, σε αντιπαράθεση με αυτά των οικονομικά προηγμένων κοινωνιών, ως μη ολοκληρωμένα. Δηλαδή, στο πλαίσιο κοινωνικών συστημάτων τα οποία αποτελούνταν από, σχετικά αυτόνομα, "τμηματικά δίκτυα" σχέσεων²².

Ας εξετάσουμε πρώτα το περιεχόμενο της "πελατειακής" σχέσης. Ως τέτοια ορίζεται κάθε άμεση, δυαδική σχέση, η οποία υποβασιάζεται από το συμφέρον και όχι από τον οποιονδήποτε συναισθηματικό δεσμό. Θεωρείται, επιπλέον, ως ασύμμετρη σχέση από τη στιγμή που ορίζεται ως "εκούσια διπολική ανταλλαγή ανάμεσα σε φορείς άνισης οικονομικής και κοινωνικής ισχύος"²³. Ο Κ. Τσουκαλάς σημειώνει πως αν τούτος ο ορισμός ερμηνευτεί διασταλτικά, περιλαμβάνει το σύνολο των άτυπων σχέσεων. Ωστόσο, πέρα από το προηγούμενο, υπάρχει ακόμη μια σοβαρότερη παράλειψη: Απουσιάζει η οποιαδήποτε αναφορά σε κάποια οργανωμένη –τυπικώς ή ατύπως δεν έχει σημασία– συλλογικότητα (οικογένεια, φατρία, παράταξη...), η οποία θα νομιμοποιούσε και θα διασφάλιζε αυτές τις σχέσεις. Ωστόσο, η ατομιστική χροιά που εμπεριέχει είναι κάθε άλλο παρά διαπιστωμένη κατάσταση στο εσωτερικό των "παραδοσιακών" ή των αγροτικών κοινωνιών, στις οποίες εφαρμόζεται κατά κύριο λόγο η προβληματική των "σχέσεων πατρωνείας-πελατείας".

Οι Ν. Abercrombie και S. Hill προβαίνουν σε μια νέα εννοιολογική οριοθέτηση, προτείνοντας τη διάκριση μεταξύ του "πατερναλισμού" και των "σχέσεων πατρωνείας". Εδώ το κριτήριο της διάκρισης είναι οικονομικό. Οι "πατερναλιστικές σχέσεις" διαπλέκονται γύρω από τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ οι "σχέσεις πατρωνείας" τοποθετούνται στην εξω-οικονομική σφαίρα²⁴. Τούτο το σχήμα αποδέχεται η Μ. Κομνηνού και το χρησιμοποιεί για να ερμηνεύσει τις σχέσεις αλληλεξάρτησης, που δημιουργούνται σε ένα μεταπρατικό τμήμα της αγροτικής Ελλάδας²⁵.

"Στην περίοδο του μεσοπολέμου οι σχέσεις οικονομικού πατερναλισμού, που απορρέουν από τις ανισότητες στην ιδιοκτησία της γης, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της εργασίας στο χωριό. Αυτό επέτρεψε στο ανώτερο στρώμα... να επωφεληθεί από την προσφορά μη αμειβόμενης εργασίας για την απόσπαση πλεονάσματος... Οι σχέσεις πατρωνείας [μεταπολεμική περίοδος] εξασκούνται πολύ περισσότερο στη βάση της πρόσβασης στον κρατικό μηχανισμό και της δυνατότητας παρέμβασης στη διανομή κρατικών παροχών και διορισμών... Η εξέταση της πατρωνείας γίνεται τώρα περισσότερο στη βάση της συγγενικής σχέσης και της παραταξιακής συνάφειας"²⁶.

Σε μια προηγούμενη εργασία επιχειρήσα να δείξω πως δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις δύο δέσμες σχέσεων. Αυτό που εμφανίζεται ως σημαντική διαφορά είναι ουσιαστικά μια διαφορά φάσης στην εξέλιξη των σχέσεων κυριαρχίας. Στην πρώτη περίπτωση η κυριαρχία του "ανωτέρου στρώματος" στηρίζεται σε μια ενδοτοπική διαδικασία παραγωγής συμβολικού κεφαλαίου, ενώ στη δεύτερη υπάρχει μια συνάρθρωση των ενδοτοπικών και συνολικών αξιολογήσεων που καταλήγει στην κοινωνική μετάταξη του "ανωτέρου στρώματος"²⁷. Προς το παρόν θα αντιπαρέλθουμε μια συστηματικότερη απάντηση στο ερώτημα για το κατά πόσο διαφέρουν οι δύο δέσμες σχέσεων, αλλά και για το τελικό τους αποτέλεσμα. Η ανάλυση της Μ. Κομνηνού μας βάζει κατ' αρχήν μπροστά στο πρόβλημα της εξάρτησης των "σχέσεων πελατείας" από οργανωμένες συλλογικότητες (συγγένεια, παράταξη).

Είναι γνωστό πως η προβληματική της "πολιτικής πελατείας" στοιχειοθετήθηκε για να αναλυθούν οι κοινωνικοπολιτικές σχέσεις που συναντώνται στο εσωτερικό "παραδοσιακών" – και κυρίως αγροτικών – κοινωνιών. Σε αυτές τις κοινωνίες, οι σχέσεις συγγένειας παίζουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Κάτι που επιβάλλει τη σύνδεση της "πολιτικής πελατείας" με τις σχέσεις συγγένειας, τόσο σε δομικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο. Έτσι, οι σχέσεις "πολιτικής πελατείας" ερμηνεύονται είτε μέσα από μια επέκταση των αρχών του ατομισμού στη μικρότερη συλλογικότητα των "παραδοσιακών" κοινωνιών (την οικογένεια), είτε μέσα από τη δραστηριοποίηση της κοινωνικής αντίληψης (φατρία ως συνομάδωση στη βάση των σχέσεων συγγένειας). Στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για "οικογενειακό αμοραλισμό", υπό την προμετωπίδα "μεγιστοποίηση σε το υλικό, βραχυπρόθεσμο όφελος της πυρηνικής οικογένειας, θεωρώντας πως όλοι κάνουν το ίδιο"²⁸. Συνεπώς και καθώς ταυτίζεται η οικογένεια με το άτομο του αρχηγού της, η οριοθέτηση της σχέσης γίνεται στο πλαίσιο της δυαδικότητας και της ασυμμετρίας. Στην άλλη περίπτωση κάνουμε λόγο για φατριακή δόμηση των "πελατειακών" δικτύων. Οι φατρίες, οι οποίες έχουν ως πυρήνα τις σχέσεις συγγένειας και άξονα λειτουργίας άτυπους ηθικούς κώδικες (τιμή), θεωρούνται ως "κάθετα οργανωμένοι συνασπισμοί, που διασχίζουν ομοιόμορφα τις κοινωνικοπολιτικές τάξεις"²⁹. Οι δύο θεωρήσεις, ενώ έχουν την ίδια αφετηρία – αντιλαμβάνονται δηλαδή τις σχέσεις συγγένειας ως δομική σταθερά των "πελατειακών" δικτύων, διαχωρίζονται καθώς προσπαθούν να εντάξουν τις επιμέρους αναπαραστάσεις, γύρω από τις οποίες δομούνται τούτα τα δίκτυα, σε επιστημολογικά ρεύματα που εμφανίζονται στο πλαίσιο της νεωτερικότητας (ατομισμός-ολισμός).

Αυτές οι δύο παραστάσεις, δηλαδή ο "οικογενειακός αμοραλισμός" και ο "φατριασμός", αποτελούν τα θεμέλια πάνω στα οποία δημιουργείται η παράσταση του κοινωνικού συστήματος των κοινωνιών, στις οποίες υπερτερεί το αγροτικό στοιχείο. Όταν διαπιστώνεται πως οι άμεσες σχέσεις, που στηρίζονται στα προηγούμενα, παρακάμπτουν τους κανόνες

-ή, εν πάση περιπτώσει, το δρόμο των θεσπισμένων κανονισμών- γίνεται λόγος για κάθετη πολιτική ενσωμάτωση. Τούτο δε θα μπορούσε παρά να ενταχθεί στην παράσταση ενός μη ολοκληρωμένου πολιτικού συστήματος, σε αντιδιαστολή πάντα με την παράσταση του ολοκληρωμένου πολιτικού συστήματος που αντιστοιχεί στο βεμπεριανό ιδεότυπο της ορθολογικής οργάνωσης και της έλλογης κυριαρχίας. Έτσι όμως μένουμε σε μια στατική σύγκριση και αδυνατούμε να αναλύσουμε τα συνολικά και διαχρονικά αποτελέσματα που προκύπτουν από τις άμεσες σχέσεις. Ωστόσο, όπως θα φανεί αργότερα, δεν υπήρξε ποτέ η επιθυμία να γίνουν γνωστά τα διαχρονικά αποτελέσματα τούτων των σχέσεων. Είτε θεωρούμε την "πολιτική πελατεία" ως έλλειμμα του κοινωνικού συστήματος που απορρέει από το ρήγμα που δημιουργείται ανάμεσα στις επιδιώξεις της κεντρικής εξουσίας και σε μια "κατατμημένη" κοινωνία³⁰, είτε τη θεωρούμε ως δυσλειτουργικό κατάλοιπο ενός διαφορετικού παρελθόντος³¹, δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παραβλέπουμε τις πραγματικές σχέσεις δύναμης, που είναι υφασμένες στον ιστό των "παραδοσιακών" κοινωνιών.

Ωστόσο, οι σχέσεις που εντάσσονται στην έννοια της "πολιτικής πελατείας" έχουν μια δυναμική στο χρόνο. Παράγουν συνολικότερα αποτελέσματα, καθώς αποτελούν δυναμικό στοιχείο στη διαδικασία αναδιάταξης των κοινωνικών δομών. Θα ήταν μάλλον αφέλεια να πιστέψουμε πως τα οφέλη που προκύπτουν από τις σχέσεις "πολιτικής πελατείας" είναι ισοκατανεμημένα μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Θα ήταν αφέλεια να πιστέψουμε πως η πρόσβαση στο δημόσιο ή η σύναψη ενός ευνοϊκού δανείου με τη μεσολάβηση ενός πολιτικού είναι ανοικτά ενδεχόμενα για όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Τα οφέλη έχουν τόσο μια γεωγραφική διάσταση, όσο και μια άλλη καθαρά κοινωνική. Τα προηγούμενα μπορούν να φανούν αν εξετάσουμε ορισμένες από τις γεωγραφικές και κοινωνικές προϋποθέσεις πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση.

Οι γεωγραφικές προϋποθέσεις πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση, δείκτης κοινωνικής δύναμης ή ευθραστότητας, εμφανίζονται στις έρευνες που αφορούν την αγροτική έξοδο στην Ελλάδα. Μια ομάδα Γάλλων ανθρωπογεωγράφων επιχείρησε, στις αρχές της δεκαετίας 1960, μια συγκριτική μελέτη των επαγγελματικών τροχιών ενός μεγάλου δείγματος πληθυσμού από τέσσερις νομούς της χώρας³². Έτσι το 30% των Μεσσηνίων που εγκαταλείπουν τα χωριά τους, βρίσκουν απασχόληση στο εσωτερικό του κράτους, ενώ 19% γίνονται εργάτες. Τα ποσοστά πρόσβασης των κατοίκων της Καρδίτσας στο δημόσιο τομέα είναι 16% και αυτών της Πάρου 11%. Αντίθετα η πρόσβασή τους στη ομάδα των εργατών είναι 47% και 53% αντίστοιχα. Για τα χωριά της Δράμας οι πληροφορίες σχετικά με τις επαγγελματικές τροχιές των κατοίκων τους είναι ανεπαρκείς. Πάντως, το πι-

θανότερο είναι να υπάρχει μαζική μετάβαση προς τα εργοστάσια της Δ. Γερμανίας, οι δε συχνότητες πρόσβασής τους στο δημόσιο τομέα να είναι οι ίδιες ή ακόμη χαμηλότερες από ότι στην Καρδίτσα και στην Πάρο (βλ. Πίνακα I).

Ωστόσο, η πρόσβαση στο δημόσιο δεν έχει μόνο τη γεωγραφική διάσταση, η οποία παραπέμπει στην αποκρυστάλλωση των σχέσεων δύναμης που δημιουργήθηκε σύμφωνα με τη διαδικασία εθνικής ενσωμάτωσης. Υπάρχει και μια άλλη, αμιγώς κοινωνική, διάσταση. Παίρνοντας πάλι ως παράδειγμα την αγροτική έξοδο, διαπιστώνουμε πως οι πιθανότητες πρόσβασης στο δημόσιο τομέα δεν είναι οι ίδιες για όλες τις κοινωνικές ομάδες που συνέθεταν τον αγροτικό χώρο. Η μεγάλη πλειονοψηφία αυτών που προέρχονται από την ομάδα των "προεστών-προυχόντων" τοποθετούνται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (48%), ενώ μόνο το 12% των απογόνων τούτης της ομάδας ενσωματώνονται στον ιδιωτικό τομέα του αστικού χώρου ως μισθωτοί. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει για αυτούς που προέρχονται από τις "άπορες" ή τις μη οικονομικά ενσωματωμένες ομάδες του αγροτικού χώρου. Μόνο 10% τοποθετούνται στο δημόσιο τομέα, ενώ 59% τοποθετούνται, ως μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα των πόλεων. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις ενδιάμεσες ομάδες των αγροτών είναι της τάξης του 30% και του 36% (βλ. Πίνακα II).

Πίνακας I

Αγροτική έξοδος και πρόσβαση στην αστική απασχόληση κατά νόμο (%)

	Μεσσηνία	Καρδίτσα	Πάρος
Δημόσιοι Υπάλληλοι	30	16	11
Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	19	18	19
Εργάτες	19	47	53
Εμποροι, Βιοτέχνες	29	20	13
Ελεύθερα Επιστ.Επαγγ.	0,4	-	-
Φοιτητές	2	-	-
Σύνολο (N)	1083	172	1448

(1) Ο πίνακας αναφέρεται μόνο στον ανδρικό πληθυσμό.

* Η έρευνα αφορούσε επτά χωριά της Πάρου, εννιά της Μεσσηνίας, τέσσερα της Καρδίτσας και επτά της Δράμας. Τα χωριά της Δράμας δεν ελήφθησαν υπόψη γιατί οι πληροφορίες που αφορούν τις μετατάξεις των κατοίκων τους είναι ανεπαρκείς. Το πιθανότερο είναι να υπάρχει μαζική μετάβαση προς τα εργοστάσια της Δ. Γερμανίας.

Πίνακας II
 Αγροτική έξοδος και πρόσβαση στην αστική απασχόληση
 κατά ομάδες θέσεων (%)*

	Ομάδες "προεστών- προυχόντων"	Ενδιάμεσες ομάδες	Ομάδες "απόρων"	Σύνολο αστικής απασχό- λησης (%)
Δημόσιος τομέας %	48	30	10	29
Μισθωτοί ιδιωτικού %	12	36	59	43
Ανεξάρτητος- αυτοαπασχόληση %	33	19	7	29
Εξωτερική μετανάστευση %	8	16	24	
Εργάτες %	7	38	79	;
Σύνολο	446	722	1034	1.790.061

* Τα στοιχεία αφορούν τρία χωριά της Ανατολικής Μακεδονίας και ένα χωριό της Κεντρικής Θεσσαλίας. Το δείγμα περιλαμβάνει τους άνδρες και τις γυναίκες δύο διαφορετικών γενεών του πληθυσμού: Περιλαμβάνει τα πρόσωπα που γεννήθηκαν κατά τις δεκαετίες 1930-40 και 1950-60 και σημειώθηκαν οι επαγγελματικές θέσεις που κάλυπταν το 1986. Τα αποτελέσματα της έρευνας θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως η χρονολογική συνέχεια των αποτελεσμάτων της έρευνας του B. Kayser.

Τα προηγούμενα καθιστούν προφανές πως η πρόσβαση στο δημόσιο τομέα δεν είναι ανεξάρτητη κατ' αρχήν από γεωγραφικά, αλλά κυρίως από κοινωνικά κριτήρια. Οι δυνατότητες πρόσβασης στο δημόσιο τομέα κατά τη διάρκεια μιας περιόδου ραγδαίων ανακατατάξεων σκιαγραφούν τις δυνητικές – αλλά και πραγματικές – δυνατότητες ενσωμάτωσης. Διαφέρουν κατά κοινωνικό στρώμα ή ακόμη και κατά γεωγραφική περιοχή. Μέχρι και το 1960, οι συχνότερες πρόσβασης των κατοίκων του αγροτικού χώρου των Νέων Διαμερισμάτων είναι από πολύ μικρή έως ανύπαρκτη. Τις τρεις επόμενες δεκαετίες, η πρόσβαση σχετίζεται με τα στοιχεία της κοινωνικής δομής.

Αν υποθέταμε πως ισχύει η "πολιτική πελατεία" και πως η πρόσβαση στο δημόσιο είναι ένας αξιόλογος στόχος, τότε, θεωρητικά, όλοι οι πολίτες θα είχαν τις ίδιες πιθανότητες πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση. Ωστόσο, όπως το επιτρέπουν να φανεί οι προηγούμενοι πίνακες, τούτο δεν ισχύει. Στο εσωτερικό του δημοσίου τομέα επιτελέσθηκε η αναπαραγωγή ενός μεγάλου τμήματος των κυρίαρχων στρωμάτων του αγροτικού χώρου – και όχι βέβαια μόνο του αγροτικού. Μέσα από τη δι-

εύρυνση του κράτους επιτελέσθηκε η νέα ενσωμάτωση κάποιων ισχυρών, κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία απειλούνταν από την τροποποίηση του παραγωγικού μηχανισμού.

Η ερμηνεία της ανισοπιθανολογικής πρόσβασης στο δημόσιο θα μπορούσε να διατυπωθεί αναφορικά με τη ντυρκεμιανή θεωρία της διαφοροποίησης και της δυναμικής συνένωσης των "τμημάτων" (coalescence des fragments)³⁴. Τούτο βεβαίως αν στο μεταξύ είχαν νομιμοποιηθεί στη συλλογική συνείδηση τόσο οι διαδικασίες πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση, όσο και κυρίως, οι διαδικασίες επαγγελματικής ανέλιξης στο εσωτερικό των διαφόρων πεδίων του κράτους. Αυτό, από όσο τουλάχιστον φαίνεται και θα το δούμε αργότερα, δεν έγινε. Συνεπώς, οφείλουμε να αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους η παράσταση της "πολιτικής πελατείας" παραμένει δραστική όχι μόνο στους κόλπους της διάνοησης, αλλά έχει διαχυθεί και σε ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

Είναι πρόδηλο πως οι όροι πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση και λειτουργίας του δημοσίου τομέα αμφισβητούνται ευρέως. Η παράσταση της "πολιτικής πελατείας" παραπέμπει σε κάποιες συνδιαλλακτικές σχέσεις, που όλοι πιστεύουν πως υπάρχουν ή νομίζουν πως τις βλέπουν στο μικρόκοσμό τους, αλλά που ωστόσο παραμένουν στο σκοτάδι. Παραπέμπουν δηλαδή σε ένα άτυπο καθεστώς ως προς την πρόσβαση και τον αποκλεισμό στην και από τη διανομή επιβιωτικών προϋποθέσεων, το οποίο ενώνει την κοινωνία και την πολιτική, αλλά που κανένας δε γνωρίζει ευκρινώς τους όρους λειτουργίας του³⁵. Αν θα μπορούσαμε να μεταφέρουμε στην κοινωνιολογία τη θεωρία της μαύρης τρύπας, θα λέγαμε πως μόνο αναφορικά με τις ενδείξεις που συλλογίζουν τον ορίζοντα των γεγονότων είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τη δύναμη έλξης, δηλαδή την αδιαφανή συνάρθρωση κοινωνίας και πολιτικής.

4. Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό: Ερμηνευτικό σχεδιάσμα

Όλοι όσοι ενεργοποίησαν, ερευνητικά, την έννοια της "πολιτικής πελατείας" περιορίστηκαν σε γενικές περιγραφές και σε απλουστευτικές γενικεύσεις. Δεν πήγαν –και εδώ η μεταφορά σαν τέτοια παίζει το ρόλο της– σε συγκεκριμένες αναλύσεις των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στο σύνολο των κοινωνικών φορέων, σχέσεις που θα όριζαν και το πεδίο τιμών (δηλαδή τις πραγματικότητες) της έννοιας.

Για παράδειγμα, τούτο φαίνεται σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη του Χ. Λυριτζή. Παρά το ότι ο συγγραφέας δραστηριοποιεί την έννοια της "πολιτικής πελατείας" υπό το πρίσμα των σχέσεων κυριαρχίας, εντούτοις αδυνατεί να μας δώσει μια έστω συνολική περιγραφή της διάρθρωσης

των πελατειακών δικτύων, της ιδεολογίας που τα υποβαστάζει και τα νομιμοποιεί και την κατάληξη του συστήματος "παροχών και αντιπαροχών", το οποίο υποτίθεται πως συνιστά το περιεχόμενο των "πελατειακών σχέσεων"³⁶. Έτσι, η ανάλυση των "παροχών και αντιπαροχών" δεν προχωρά πέρα από κάποιους φορείς (πολιτικούς, οικονομικά ισχυρούς και κομματάρχες), ενώ για την "πολιτική ενσωμάτωση" των άλλων κοινωνικών στρωμάτων μας μένει η υποψία πως επιτελείται υπό καθεστώς "βίας και νοθείας". Εικασία μάλλον λανθασμένη, αν συνυπολογίσει κάποιος πως ο κοινοβουλευτισμός λειτουργεί απρόσκοπτα κατά τον 19ο αι., και πως τούτη την περίοδο αρχίζει η πρόσβαση της "μεσαίας αγροτιάς" στην εκπαίδευση και η παράλληλη διεύρυνση των εργοδοτικών πλαισίων του κράτους³⁷. Επιπλέον είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως οι "ανταλλαγές" που γίνονται ανάμεσα στους διάφορους φορείς, ειδικά των κομματάρχων με τους χωρικούς, δεν εντάσσονται σε ένα γενικότερο σύστημα ανταλλαγών, το οποίο νομιμοποιείται αναφορικά με την ιδεολογία της συγγένειας (αίματος, αγχιστίες, κουμπαριές). Γνωρίζοντας τα ποσοστά κοινωνικής ομογαμίας, αλλά και την ύπαρξη ενός φαινομένου "διαρροής νυφών και προικών" από τον αγροτικό χώρο στη Δυτική Πελοπόννησο της ίδιας περιόδου³⁸, είναι λίγο δύσκολο να εικάσουμε πως τα "πελατειακά δίκτυα" δε συγκροτούν ιδιόμορφες κοινωνικές συμμαχίες ανάμεσα στα κυρίαρχα στρώματα του συνολικού κοινωνικού χώρου.

Αντιθέτως, στις αρχές της δεκαετίας 1980 και από τα ίδια ρεύματα σκέψης, όλα αυτά τα απροσδιόριστα φαινόμενα, τα οποία υποτίθεται πως συγκροτούν τις "πελατειακές" σχέσεις, εντάχθηκαν σε μιαν άλλη κατηγορία, το ίδιο θολή και αόριστη με την προηγούμενη στην κατηγορία του "λαϊκισμού"³⁹. Έτσι, ο τελευταίος αναδείχθηκε ως το αντίθετο του εκσυγχρονισμού, χωρίς βέβαια να αναλυθούν ούτε τα κοινωνικά στρώματα, αλλά ούτε και τα διακυβεύματα που βρίσκονται πίσω από τα δύο ιδεολογήματα⁴⁰. Γιατί τελικώς, μετά το 1981, ο "λαϊκισμός" πήρε τη θέση της "πολιτικής πελατείας" στην αντίπερα όχθη του εκσυγχρονισμού;

Πριν προχωρήσω, θα 'θελα να σημειώσω πως ο "λαϊκισμός", όπως και οι "πελατειακές σχέσεις", ταυτίζεται με τις "παραδοσιακές" συμπεριφορές, συναστροφές και συνδιαλλαγές. Η ιδεολογία του εκσυγχρονισμού δε θα μπορούσε να υπάρξει αν δεν όριζε έναν αντίπαλο. Τον αντίπαλο που βρίσκει τον τοποθετεί στη γενική κατηγορία της παράδοσης. Παρά το ότι η παράδοση, από τη στιγμή που παγιώθηκε το σύγχρονο κράτος, δεν υπάρχει με την έννοια που της έδωσε ο Μαξ Βέμπερ⁴¹, εντούτοις πάντα εφευρίσκεται ένα σύνολο χαρακτηριστικών, τα οποία τοποθετούνται υπό τη σκέπη του όρου παράδοση⁴². Οι διαμάχες που εκτυλίσσονται τα τελευταία χρόνια γύρω από την αντίθεση που δημιουργεί ο άξονας "παράδοση-εκσυγχρονισμός", συνιστούν μια μετεξέλιξη παρελθουσών διαμαχών, που είχαν σαν αποτέλεσμα το θεσμικό αποκλεισμό κατηγοριών του εθνικού πληθυσμού από τις διαδικασίες διάθεσης των προσόδων.

Πριν όμως τεθεί το θεωρητικό περίγραμμα για την ανάλυση του συστήματος των αποκλεισμών, στην παγίωση του οποίου στοχεύει η ενεργοποίηση της "λαϊκιστικής" αναπαράστασης⁴³, θα ήταν χρήσιμο να εξεταστούν, συνοπτικά, οι προϋποθέσεις πρόσβασης στα διάφορα πεδία του ελληνικού κράτους. Στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, από την ίδρυσή του και μέχρι το 1974 που σταματά πλέον επίσημα να υπάρχει εσωτερικός εχθρός, δημιουργήθηκαν – αναφορικά με συγκεκριμένα συστήματα αναπαραστάσεων (ιδεολογίες) – τρεις μεγάλοι διχοτομικοί άξονες, θεσμικού χαρακτήρα, που καθόριζαν τους όρους πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση και γενικότερα στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών.

Ο πρώτος συγκροτήθηκε γύρω από τη γλωσσική αντίθεση και ήταν αυτός που καθόρισε τη συγκρότηση των διαφόρων πεδίων του κράτους (πολιτικό, διοικητικό, φιλολογικό, νομικό, κ.λπ.), αλλά και τη συγκρότηση της νεοελληνικής, εθνικής ιδεολογίας. Έχει τα κύρια αποτελέσματά του κατά τον 19ο αιώνα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως η γλωσσική αναπαράσταση έχασε τη δύναμή της. Τούτη η εθνογλωσσική ιδεολογία είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζεται η επιλογή από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς των "επιλέκτων", ενώ η εσωτερικέυσή της συνιστά βασική προϋπόθεση πρόσβασης στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος. Ο δεύτερος, που αναδιπλασιάζει τον πρώτο, ξεκινά από τις ενδημικές φατριακές αντιπαλότητες και καταλήγει, σε εθνικό επίπεδο, στον πολιτικό διπολισμό. Δημιουργείται ταυτόχρονα με τη συγκρότηση του κοινοβουλευτισμού (μέσα 19ου) και είναι δραστικός, με διακυμάνσεις και γεωγραφικές αποχρώσεις, μέχρι και τη μεταπολίτευση. Οι ιδεολογίες πάνω στις οποίες στηρίζεται – και βάσει των οποίων νομιμοποιεί την πρόσβαση στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών – είναι η της συγγένειας και αυτή της παραταξιακής συνάφειας. Ο τρίτος, που αναδιπλασιάζει τους δύο προηγούμενους, σχηματίζεται ταυτόχρονα με τον κατονομασμό και το θεσμικό αποκλεισμό του εσωτερικού εχθρού (*Ιδιώνυμο*, 1928) και είναι επίσης δραστικός μέχρι και τη μεταπολίτευση. Ωστόσο, τούτος ο θεσμικός αποκλεισμός επιτρέπει τη δημιουργία του πρώτου μοντέρνου, κομματικού χώρου στην Ελλάδα (ΚΚΕ). Στη συνέχεια, το προηγούμενο σύστημα θεσμικών λογικών ως προς την πρόσβαση και τον αποκλεισμό, σχεδόν καταρρέει. Τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων εξαφανίζονται από το προσκήνιο, αν και οι λογικές που τα διαπερνούσαν, παρέμειναν ακόμη για κάποια χρόνια στο παρασκήνιο. Εδώ αρχίζει, ταυτόχρονα, να δημιουργείται ένας νέος άξονας, που μια από τις εκφράσεις του είναι η "αγοραία" και κατόπιν η "λαϊκιστική" αναπαράσταση των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, κάτι που επιχειρεί να ενοποιήσει, υπό την ασαφή σκέπη της εκσυγχρονιστικής επαγγελίας, τα παλαιότερα στρώματα του αστικού χώρου. Πρόκειται ουσιαστικά για μια νέα μετατόπιση των σχέσεων δύναμης, κάτι που κάνει επίκαιρες τις παρατηρήσεις του Ν. Elias για την κοινωνιογένεση του κράτους:

"Πάντα παράγεται το αποτέλεσμα, δηλαδή η μετατόπιση των σχέσεων δύναμης. Το σύστημα, από αυτή τη διαδικασία, τείνει επίσης, μετά από πολλούς αποκλεισμούς, στο να εκχωρήσει σε μερικούς ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό ευκαιριών"⁴⁴.

Οι περισσότεροι συγγραφείς που επιχειρούν να εντοπίσουν τα κοινωνικά στρώματα που υιοθετούν τις "λαϊκιστικές" αναπαραστάσεις, καταλήγουν σε γενικές και αόριστες διαπιστώσεις. Ο κοινός παρονομαστής είναι η ταύτιση της πολιτικής τοποθέτησης στο χώρο του ΠΑΣΟΚ με τον ιδίομορφο "μικροαστισμό" που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού⁴⁵. Ωστόσο, υπάρχουν και πιο περίπλοκες απόψεις. Είναι, για παράδειγμα αυτή του Α.Α. Κύρτση, ο οποίος συναρτά τα φαινόμενα με τις γεωγραφικές και τις κοινωνικοεπαγγελματικές ανακατατάξεις της μεταπολεμικής περιόδου. Ωστόσο, ο συγγραφέας αποποιείται την κοινωνιολογική ανάλυση, όταν ταυτίζει τον "πολυσυλλεκτισμό των κομμάτων" με θυμικές παρορμήσεις των πολιτών:

"Το έθνος, η οικογένεια, το άγχος για την εν δυνάμει απειλή του κοινωνικού κύρους, ο αγώνας για την κοινωνική καταξίωση, καθετί που μπορεί να τροφοδοτήσει τις ψυχοδυναμικές διαστάσεις της υποκειμενικότητας, ιδιαίτερα των μικροαστικοποιημένων μαζών που προέκυψαν από την κοινωνική κινητικότητα του μεταπολέμου, αποτελούν σημαντική πηγή του πολιτικού λόγου"⁴⁶.

Στην παραπάνω πρόταση υπάρχει η απαξιωτική αντιμετώπιση ορισμένων κοινωνικών ομάδων και τριών μείζονων ιδεολογικών θεματικών, οι οποίες παράγουν αλληλεξαρτήσεις. Υπάρχει δηλαδή η απαξιωτική αντιμετώπιση μιας μερίδας πολιτών και των αντιλήψεων τους για τον κοινωνικό κόσμο και τη θέση τους μέσα στον κόσμο. Έθνος, οικογένεια και αντίληψη της κοινωνικής θέσης δεν αποτελούν "ψυχοδυναμικές διαστάσεις της υποκειμενικότητας" ούτε αόριστες αυταπάτες, αλλά συστήματα αναπαραστάσεων του κοινωνικού κόσμου και του κοινωνικού δεσμού, τα οποία γίνονται αποδεκτά από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Ωστόσο, το μείζον κοινωνιολογικό απόηχο έγκειται αλλού: Στο ότι παραβλέπεται πως η πολιτική δράση είναι εφικτή γιατί τα υποκείμενα έχουν κωδικοποιημένο τον κόσμο με τον ίδιο τρόπο⁴⁷. Έτσι, δε θα μπορούσαμε παρά να θεωρήσουμε τα πολιτικά κόμματα που δραστηριοποιούν αυτές τις αναπαραστάσεις, ως μακιαβελικούς υποκριτές που μετέρχονται κάθε μέσο προκειμένου να καταλάβουν την εξουσία.

Οι θεωρίες των σχέσεων πατρωνείας-πελατείας ίσως να είχαν κάποια βάση πριν από τη μεταπολίτευση, όταν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού (κομμουνιστές, "χαρακτηρισμένοι", "συνοδοιπόροι") αποκλειόταν από το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος. Το παράδοξο είναι πως δραστηριοποιήθηκαν, από θεωρητικούς της ταξικής ανάλυσης, όταν άρθηκαν οι προηγούμενοι αποκλεισμοί. Οι θεωρίες του λαϊκισμού θα μπορούσαν να διατυπωθούν στα

μέσα της δεκαετίας 1950 ή και 1960, όταν στο πολιτικό παιχνίδι άρχισε να προτάσσεται το χάρισμα του ηγέτη. Το παράδοξο είναι πως δραστηριοποιήθηκαν, επίσης από θεωρητικούς της ταξικής ανάλυσης, στις αρχές της δεκαετίας 1980, όταν το σύστημα των αναπαραστάσεων που δημιουργήθηκε από μερίδες των προηγούμενα αποκλεισμένων βρήκε τη δυναμική πολιτική του έκφραση. Τούτες οι διαφορές χρονικότητας υποδηλώνουν τη συγκυριακή προσαρμογή των κοινωνικών και πολιτικών θεωριών.

Αν οι θεωρίες της πατρωνείας θα μπορούσαν, έστω οριακά, να κατανηθούν αναφορικά με τις έννοιες της κριτικής κοινωνιολογίας ή της κριτικής κοινωνικής θεωρίας, οι θεωρίες του λαϊκισμού δύσκολα θα μπορούσαν να αποκοπούν από την εμπάθεια που δημιουργεί η πρακτική διάψευση της κοινωνικής θεωρίας πάνω στην οποία στηρίχτηκαν. Εφευρίσκουν τα πιο απίθανα επιχειρήματα για να εγκалέσουν τους κυριαρχούμενους στη θέση που η "κοινωνική θεωρία" τους παραχώρησε.

Μέχρι τώρα διαπεράσαμε, εν συντομία, τις λογικές που ενώνουν τις δύο θεωρίες, οι οποίες αρνητικοποιούν ορισμένους τρόπους δημιουργίας κοινωνικών δεσμών και αλληλεξαρτήσεων. Διαπιστώσαμε πως πρόκειται για ιδιόμορφες, ετερόχρονες συνθέσεις των θεωριών της διαμάχης, που διατυπώθηκαν στο εσωτερικό της δυτικής νεωτερικότητας. Ωστόσο, το πρόβλημα που παραμένει αφορά στις ανθρωπολογικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίζονται η κοινωνική συνοχή – αλλά και η αντιπαλότητα – και που, βεβαίως, δεν είναι αυτές που προκύπτουν από την ταξική αλληλεγγύη. Εξάλλου και η τελευταία δε δημιουργήθηκε εκ του μηδενός ή πάνω σε έναν άμορφο ατομισμό, ο οποίος βασίλευε πριν διατυπωθεί η θεωρία της ταξικής αλληλεγγύης και συγκροτηθεί η ιδέα της συντροφικότητας.

Η θεωρία της ταξικής αλληλεγγύης δε βρήκε την απόκριση που πρόσμενε η κριτική κοινωνιολογία. Αυτό όμως δε θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε μια άρνηση της κοινωνίας, με το επιχείρημα πως είναι ανίκανη να αφομοιώσει το κριτικό περιεχόμενο της θεωρίας. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τα προτάγματα της κοινωνικής θεωρίας έγιναν γνωστά, έστω και υπό τη μορφή αφορισμών, από τους ανθρώπους. Ίσως και η μάλλον εκ του ασφαλούς πρόταξή τους. Συνεπώς, για να κατανοήσουμε τον κοινωνικό κόσμο, τους δεσμούς και τις αντιπαλότητες που δημιουργούνται στο εσωτερικό του, οφείλουμε να βρούμε τα σημεία εκείνα που καθιστούν εφικτή την κοινωνική συνοχή. Αναμφίβολα, οι συνεκτικοί δεσμοί υπάρχουν γιατί δραστηριοποιούν κοινές αναπαραστάσεις του κοινωνικού κόσμου και γιατί έχουν βρει μια στοιχειώδη, θεσμική κατοχύρωση, η οποία και εγγυάται την αναπαραγωγή τους.

Πού όμως στηρίζονται οι δεσμοί που αποτρέπουν τη γενίκευση της κοινωνικής σύρραξης; Δε θα μπορούσαν παρά να στηρίζονται σε στοιχεία της ίδιας τάξης με αυτά πάνω στα οποία στηρίζονται οι θεωρίες της κοινωνικής διαμάχης, δηλαδή στις αντιλήψεις του κοινωνικού κό-

σμου, οι οποίες θεσμοποιούνται και εξασφαλίζουν τους δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους. Τα βασικότερα στοιχεία πάνω στα οποία σφυρηλατούνται οι κοινωνικοί δεσμοί στην Ελλάδα είναι η αντίληψη της συγγένειας και αυτή της παραταξιακής συνάφειας. Η πρώτη αντίληψη αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του κοινοτισμού, η δεύτερη μέσα στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς.

Οι δύο αντιλήψεις δε θα μπορούσαν να αναπτυχθούν από μόνες τους και χωρίς την πρόσδεσή τους με τον κόσμο των βιωμάτων και της ασφάλειας, που τα τελευταία δίνουν στους ανθρώπους. Δε θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς κάποιους θεσμούς, οι οποίοι εγγυώνται την αναπαραγωγή τόσο του βιώματος, όσο και της συσσωρευμένης εμπειρίας. Πριν όμως περάσουμε σε μια απόπειρα ερμηνείας, θα ήταν χρήσιμο να δούμε τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνικοεπαγγελματική δομή και τις αντιλήψεις του κοινωνικού δεσμού⁴⁸.

Ποιοι από τους παρακάτω παράγοντες πιστεύετε πως δένουν ένα σύνολο ανθρώπων με τρόπο διαρκή και σταθερό;*

Σύνολο

Εργοδότες, ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα	Γλώσσα (52%)	Ίδιες εμπειρίες (42%)	Ιδεολογία (35%)	52
Στελέχη	Γλώσσα (44%)	Ίδιες εμπειρίες (43%)	Ιδεολογία (37%)	196
Εκτελεστικοί υπάλληλοι	Γλώσσα (45%)	Ίδιες εμπειρίες (33%)	Θρησκεία (49%)	181
Μικροεπιτηδευματίες	Γλώσσα (42%)	Συγγένεια (38%)	Θρησκεία (45%)	101
Εργατοτεχνίτες	Γλώσσα (40%)	Συγγένεια (27%)	Θρησκεία (36%)	86
Αγρότες	Γλώσσα (40%)	Συγγένεια (53%)	Θρησκεία (53%)	92

* Παρατίθενται τα ποσοστά των τριών δημοφιλέστερων απαντήσεων κατά ομάδα. Δε λαμβάνονται υπόψη οι απαντήσεις των νοικοκυρών.

Ο προηγούμενος πίνακας καθιστά σαφές πως οι διαφοροποιήσεις επιτελούνται στο εσωτερικό μιας κοινής, εθνογλωσσικής αντίληψης του κοινωνικού δεσμού. Η κύρια διαφοροποίηση προκύπτει από την πρόσδεση ή μη σε θεσμικά πλέγματα. Ανάλογα με την πρόσδεση ή μη σε θεσμικά πλέγματα, εμφανίζονται δύο διαφορετικές ομάδες αντιλήψεων του κοινωνικού δεσμού. Η πρώτη σχηματίζεται από την αποδοχή σύγχρονων αντιλήψεων, η δεύτερη από την αποδοχή παραδοσιακών.

Οι κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες των εργοδοτών-ελεύθερων επισημονικών επαγγελματιών και των στελεχών, πλούσιες σε οικονομικό και εκπαιδευτικό κεφάλαιο, προκρίνουν είτε τον ατομικό εμπειρισμό, είτε την ιδεολογία. Στην περίπτωση του ατομικού εμπειρισμού έχουμε μια λογική κοινωνικής εσωστρέφειας, καθώς οι ίδιες εμπειρίες παραπέμπουν σε ίδιες κοινωνικές και ατομικές τροχιές, δηλαδή το περιβάλλον καταγωγής⁴⁹, τη μακρά για τα μέλη της ομάδας παραμονή στους εκπαιδευτικούς θεσμούς⁵⁰, τις ίδιες περίπου συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Η ιδεολογία, όπως και οι κοινές εμπειρίες, δεν εξασφαλίζεται από συγκεκριμένα θεσμικά πλέγματα. Με αυτή λειτουργούν τα πολιτικά κόμματα, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, όλο εν τέλει το θεσμικό οικοδόμημα της κοινωνίας. Η πρόκριση της ιδεολογίας είναι και αποτέλεσμα της γνώσης των κοινωνικών θεωριών και των ιδεολογικών σχημάτων που μεταφέρουν οι τελευταίες, κάτι που αναμφίβολα σχετίζεται με το εκπαιδευτικό κεφάλαιο. Οι ομάδες των μικροεπιτηδευματιών, των αγροτών και, δευτερευόντως, των εργατοτεχνιτών προκρίνουν τις σχέσεις συγγένειας και τη θρησκεία. Τόσο οι σχέσεις συγγένειας, όσο και η θρησκεία αποτελούν θεσμικά πλέγματα, μέσα στα οποία έχουν κατατεθεί τα προηγούμενα βιώματα των ανθρώπων. Οι φτωχές σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο ομάδες προκρίνουν τους "παραδοσιακούς" δεσμούς, γιατί αυτοί προφανώς τους παρέχουν στηρίγματα.

Η ιδεολογία και η συγγένεια είναι οι δύο παράγοντες που ενσωματώνονται στην αντίληψη της πολιτικής συνάφειας και διαχωρίζουν τον κοινωνικό χώρο σε δύο περιοχές κοινωνικών θέσεων, πρακτικών και αντιλήψεων: Στην παραδοσιακή και στη σύγχρονη. Οι θεωρίες της πατρωνείας και του λαϊκισμού δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι μομφές της μιας περιοχής για τον τρόπο που λειτουργεί η άλλη. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται πως οι όροι της κοινωνικής ενσωμάτωσης, των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής, εν τέλει, ισχύος είναι διαφορετικοί για την καθεμία από τις δύο περιοχές. Οι αντιλήψεις που εκπορεύονται από τη συγγένεια είναι δραστικές γιατί η οικογένεια είναι ίσως το μόνο εχέγγυο, το οποίο διαθέτουν τα κυριαρχούμενα ή και τα εύθραυστα στρώματα, στο παιχνίδι της κοινωνικο-οικονομικής ενσωμάτωσης. Η ιδεολογία δε θα μπορούσε παρά να είναι το ατού των διαχειριστών των αναπαραστάσεων, από τις τάξεις των οποίων προκρίνονται, κατά μείζονα λόγο, και οι πολιτικοί εκπρόσωποι.

Η συγγένεια και η παραταξιακή συνάφεια, που δημιουργείται είτε ως συνέχεια των λογικών της συγγένειας είτε ως αποτέλεσμα της ιδεολογίας, αποτελούν τους στοιχειώδεις δεσμούς με τους οποίους δημιουργούνται οι αλυσίδες των αλληλεξαρτήσεων. Ωστόσο, οι θυμικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες οικοδομούνται οι στοιχειώδεις δεσμοί, αποτελούν ένα ευρύ πεδίο διερεύνησης, το μοντέλο του οποίου θα σχηματοποιηθεί σε μίαν άλλη εργασία.

Σημειώσεις

1. Η διάκριση των εννοιών *culture* και *civilization* ήταν αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας στις Δυτικές κοινωνίες (βλ. σχετικά, Ν. Elias, *Η διαδικασία του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996 (μετ.)). Η έννοια της *culture* έχει έντονο κοινωνιολογικό περιεχόμενο, καθώς εγκαθιδρύει μια διάκριση ανάμεσα στα *cultivés* κοινωνικά στρώματα και στο λαό. Στην Ελλάδα, η έννοια που πλησιάζει περισσότερο τις κοινωνικές σημασίες της *culture* είναι αυτή της μόρφωσης. Ο όρος *κουλτούρα* μπήκε στην Ελλάδα μετά τη μεταμοντέρνα έκρηξη. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, ο όρος *κουλτούρα* χρησιμοποιείται ευρέως, ειδικά στο πλαίσιο της "κοινωνικής" και "πολιτικής" θεωρίας, ως μια έννοια φάρος, η οποία επιχειρεί να δρομολογήσει με ένα νέο τρόπο την εννοιολογική πλεύση της νεωτερικότητας (βλ. ενδεικτικά, Ν. Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989). Δε θα μπω εδώ σε αντιπαραθέσεις, αλλά θα αρκεστώ να δηλώσω πώς χρησιμοποιώ την έννοια του πολιτισμού, γιατί είναι αυτή που δίνει περιεχόμενο στο είδος και στην αντίληψη των αλληλεξαρτήσεων χωρίς τις οποίες δε θα υπήρχαν ανθρώπινες κοινωνίες.

2. J.-C. Passeron, *Le raisonnement sociologique*, Nathan, Παρίσι, 1991, σ. 21-24.

3. Επ' αυτού βλ. και J. Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993 (μετ.), σ. 15-19.

4. Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. F. Chazel, *La theorie analytique de la societe dans l'oeuvre de T. Parsons*, Mouton, Παρίσι, 1974, σ. 30-35 και 135-149.

5. Ο ιδεότυπος των "εκσυγχρονισμένων" κοινωνιών περιλαμβάνει την τεχνο-επιστημονική διαφοροποίηση, τους ρυθμούς κυκλοφορίας κεφαλαίων, αγαθών, προσώπων και πληροφοριών, την εκβιομηχάνιση και την οικονομική μεγέθυνση, την έλλογη οργάνωση της διοίκησης και του κράτους. Βλ. σχετικά, R. Boudon, F. Bouricaud, *Dictionnaire critique de so-ciologie*, PUF, Παρίσι, 1982, σ. 363-370.

6. Βλ. σχετικά Ν. Μουζέλης, "Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας", Κ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977.

7. Βλ. σχετικά R. Bentix, *Nation building and citizenship*, Witey, Λονδίνο, 1968.

8. Η πλέον διαδεδομένη άποψη είναι πως στην "περιφέρεια" του καπιταλισμού απουσιάζει η "κοινωνία των πολιτών" και οι κοινωνικές τάξεις δημιουργούνται από τις άμεσες παρεμβάσεις του κράτους. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Βεργόπουλος, Χαραλάμπης (επιμ.), *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα,

9. L. Roriger, "Bibliography", S.N. Eisenstadt, R. Lemarchand (ed.), *Political clientelism, patronage and development*, Juge, Λονδίνο, 1981, σ. 297-330.

10. J. K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1964.

11. J. K. Campbell, P. Sherrard, *Modern Greece*, E. Benn Ltd., Λονδίνο, 1968. Βλ. επίσης, J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1974, (μετ.).

12. Βλ. ενδεικτικά τις διάφορες μελέτες στο συλλογικό τόμο, Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977. Βλ. το συλλογικό επίσης τόμο, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα, 1986.

13. Ο "μπάρμπας στην Κορώνη", υποκαταστάθηκε μερικώς από τους "ημετέρους" ή τα "δικά μας παιδιά". Η κομματική ένταξη του υποκειμένου και οι οικογενειακές γνωριμίες γίνονται αντιληπτές ως βασικές προϋποθέσεις της κάθε επιβιωτικής προσπάθειας και του "βολέματος". Ωστόσο, δεν υπάρχουν αναλύσεις που να συνδέουν τούτες τις αντιλήψεις με τα στοιχεία της κοινωνικής δομής, πολύ δε περισσότερο με τους απερίσκεπτους αφορισμούς της "κοινωνικής θεωρίας".

14. Β. Φίλιας, *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1983, σ. 100 κε.

15. Σχετικά με την εισαγωγή δικαϊκών πλαισίων, βλ. Ν. Πανταζόπουλος, "Τόπος και νόμος στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων", Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σ. 193-234. Βλ. και Α. Βαζουρας, *Έθιμα και κράτος εις την νεωτέραν Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974.

16. Κατά τη γνώμη μου εδώ βρίσκεται όχι μόνο ο λόγος που δεν αναπτύχθηκε η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα, αλλά και ο λόγος που παρέμειναν σε χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης οι πολιτικές ή οι της διοίκησης επισημίες. Τούτο εξηγεί και το ότι, τόσο οι μεν όσο και οι δε, είναι στραμμένες προς φιλοσοφικές και επιστημολογικές αφαιρέσεις παρά προς εμπειρικές διερευνήσεις και αναλύσεις. Το ότι, δηλαδή, γίνονται περισσότερες συζητήσεις για την επιστημονική τους υπόσταση και λιγότερες έρευνες και το ότι, ως συνέπεια, η επιστημολογία τους δεν είναι το επιστέγασμα μακροχρόνιας ερευνητικής πρακτικής αλλά μεταφορά συζητήσεων, που κατά καιρούς λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό των επιστημών της κοινωνίας. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στο ότι το πρόταγμα ενός μοντέλου οργάνωσής τους και μόνο, είναι ο ασφαλέστερος τρόπος περιχαράκωσης μιας σημαντικής θέσης από τους πρόσκαιρα εκπατρισμένους "μαθητευόμενους μάγους". Επ' αυτού, θα μπορούσε να ανατρέξει κάποιος στις μελέτες του Β. Niane και του Υ. Dezalay, οι οποίοι, από διαφορετική σκοπιά, εξετάζουν τις εθνικές επιπτώσεις μιας πολυεθνικής μορφής συμβολικού κεφαλαίου που διαχέεται στον πλανήτη. Βλ. Β. Niane, "Le transnational: Signe d'excellence", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 95/1992, σ. 13-25. Υ. Dezalay, "Multinationales d'expertise et «déperissement de l' Etat»", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 96-97/1993, σ. 297-330.

17. Μ. Weber, *La ville*, Aubier Montaigne, Παρίσι, 1981 (μετ.), σ. 195-197.

18. Ζ. Καρκοπινό, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο απόγειο της αυτοκρατορίας*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1988, σ. 219-221.
19. Μ. Weber, *La ville*, ο.π., σ. 195-197.
20. Επ' αυτού, βλ. S. Guth, "Un paradigme perdu: La coalescence des segments", S. Guth (dir.), *Une sociologie des identites est-elle possible*, L' Harmattan, Παρίσι, 1994, σ. 157-172.
21. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981, σ. 323.
22. Η ιδέα του "τμηματικού δικτύου" δημιουργείται μετά από την παρατήρηση της βορειοαφρικανικής περίπτωσης. Βλ. σχετικά, E. Gellner, "Introduction", E. Gellner, J. Waterbury, *Patrons and clients in Mediterranean societies*, Duckworth, Λονδίνο, 1977.
23. Ο ορισμός είναι του D. J. Powell ("Peasant society and clientelistic politics", *American Political Science Review*, 64/1970) και αναφέρεται από τον Κ. Τσουκαλά (Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, ο.π., 323 κε).
24. N. Abercrombie, S. Hill, "Patronage and paternalism", *British Journal of Sociology*, 27/1976.
25. Μ. Κομνηνού, "Η τοπική διάσταση στο πελατεικό σύστημα", Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, ο.π., σ. 302-304.
26. Στο ίδιο, σ. 326 κε.
27. Α. Georgoulas, *Espace social local et structure des reclassements*, Διδακτορική διατριβή, Στρασβούργο, 1990.
28. E. C. Banfield, *The moral basis of a backward society*, The Free Press, Glencoe, 1958, σ. 85-86.
29. Βλ. σχετικά, J. Boissevain, "When the saints go marching out: Reflections on the decline of patronage in Malta", E. Gellner, J. Waterbury (ed.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*, Duckworth, Λονδίνο, 1977 και H. Vermeulen, "Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία στο χωριό του Κάιν και του Άβελ", Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993.
30. Βλ. ενδεικτικά, E. Gellner, "Introduction", E. Gellner, J. Waterbury (ed.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*, ο. π.
31. Βλ., για παράδειγμα, J.K. Cambell, P. Sherrard, *Modern Greece*, E. Benn Ltd., Λονδίνο, 1968.
32. Β. Kayser, *Exode rural et attraction urbaine en Grèce*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1971. Η έρευνα αφορούσε 7 χωριά της Πάρου, 9 της Μεσσηνίας, 4 της Καρδίτσας και 7 της Δράμας. Το δείγμα περιλαμβάνει αποκλειστικά άνδρες.
33. Βλ. σχετικά Α. Georgoulas, *Espace social local et structure des reclassements*, ο.π.
34. Για μια επαναδιατύπωση αυτής της θεωρίας, βλ. S. Guth, "Un paradigme perdu: La coalescence des segments", ο.π.
35. Εδώ βεβαίως δεν αναφέρονται σε φαινόμενα διαφθοράς, χρηματισμού ούτε και στη διάχυτη, απλοϊκή, ισοπεδωτική έως και μηδενιστική, άποψη: "Όλοι τους ίδιοι είναι" ή "όλοι τους τα παίρνουν", κ.λπ. Αναφέρομαι

στην αμφισβήτηση των διαδικασιών πρόσβασης ή της επαγγελματικής ανέλιξης στο δημόσιο που δημοσιοποιούνται μέσω των στηλών εφημερίδων που φιλοξενούν γράμματα αναγνωστών.

36. Χ. Λυριντζής, Το τέλος των "τζακιών". *Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σ. 134-148.

37. Επ' αυτού βλ., Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.

38. Βλ. Δ. Ψυχογιός, *Φόροι, προίκες, σταφίδα και ψωμί*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1987.

39. Τούτες οι θολές και επιστημονικά αναποτελεσματικές έννοιες δε θα μπορούσαν να προωθηθούν αν δεν στηρίζονταν στην ταλαντευόμενη άποψη περί "αυτονομίας της πολιτικής σφαίρας". Ωστόσο, τούτη η θέση παραμένει απλοϊκή για το λόγο πως παραγνωρίζει την "αλυσίδα των αλληλεξαρτήσεων" που δημιουργείται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού (βλ. Ν. Elias, *La dynamique de l' Occident*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1975 (μετ.)). Κατά τη περίοδο κοινωνικών μετασχηματισμών, ανάμεσα στις διάφορες "σφαίρες" δημιουργούνται σχέσεις αλληλεξάρτησης που έχουν ως αποτέλεσμα και τον επιμερισμό των φορέων στις νέες επαγγελματικές θέσεις, αλλά και την αλλαγή των αντιλήψεων του κοινωνικού κόσμου. Για μια περαιτέρω θεωρητική ανάπτυξη, βλ. Α. Georgoulas, Ν. Katrivesis, "Identités collectives et dynamique de la société grecque", *Regards Sociologiques*, 6/1994.

40. Εδώ θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως το εγγενές πρόβλημα των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα είναι η "εποπτεύουσα" θέση αυτού που ονομάστηκε "κοινωνική θεωρία", κάτι που απαξιώνει την εμπειρική έρευνα πάνω στις κοινωνικές τροχιές των συγκεκριμένων ανθρώπων και στις σχέσεις που οι τελευταίοι δημιουργούν μεταξύ τους. Η προσέγγιση είναι πάντα μακροσκοπική και γίνεται από τη σκοπιά ηθικο-πολιτικών -και βεβαρυμένων- κατηγοριών. Βλ. για παράδειγμα, Χ. Λυριντζής, Μ. Σπουρλαδάκης, "Περί λαϊκισμού. Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1/1993, σ. 133-162. Ωστόσο μόνο ένα σύνολο μικροσκοπικών προσεγγίσεων θα μας επέτρεπαν να σχηματίσουμε μια κάπως ακριβή εικόνα των σχέσεων και των διακυβευμάτων στο επίπεδο που συναρθρώνονται η κοινωνία και η πολιτική. Απ' αυτήν την άποψη, η μελέτη του Γ. Μαυρογορδάτου, έστω κι από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης, συνιστά πρότυπο προσέγγισης. Βλ. Γ. Μαυροκορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπης και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στην Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988.

41. Επ' αυτού βλ., Α. Γεωργούλας, "Διαφοροποίηση και συλλογικές ταυτότητες. Υποθέσεις για την κατασκευή των ομάδων ένταξης στις σύγχρονες κοινωνίες", *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 17/1995.

42. Βλ. για παράδειγμα την ανάλυση της δημοσιοϋπαλληλικής εκπροσώπησης, σε πεδία που δεν ισχύει το κριτήριο της επετηρίδας ως προς την πρόσληψη, Α. Μακρυδημήτρης, "Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: Όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3/1994, σ. 135-152.

43. Παραθέτω τον, ηθικά φορτισμένο, λόγο των Χ. Λυριντζή και Μ. Σπουρδαλάκη: "Έτσι λαϊκισμός είναι και οι πείσμονες προσπάθειες για την προστασία κεκτημένων δικαιωμάτων αλλά και κρατικές παροχές και προ-

σλήψεις με κοινωνικά-κομματικά κριτήρια" (ο.π., σ. 160). Αλίμονο όμως αν η κοινωνική επιστήμη υιοθετούσε ιδέες της πολιτικής πολεμικής και στήριζε εκεί πάνω τις αναλύσεις της. Σε ελεύθερη απόδοση, γιατί να είναι λαϊκισμός η άρνηση να αντιληφθεί κάποιος τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις όπως επιτάσσει το δέον μιας κοινωνικής θεωρίας;

44. N. Elias, *La dynamique de l' Occident*, ο. π., σ. 33.

45. Βλ. ενδεικτικά, Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα, 1991.

46. Α.Α. Κύρτσης, "Πολιτική νομιμοποίηση και οικονομικός εκσυγχρονισμός", Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης, Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα, χ.χ., σ. 17-34.

47. P. Bourdieu, "Espace social et génèse des classes", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 52-53/1984, σ. 3-12.

48. Τα αποτελέσματα προέρχονται από την έρευνα Ν. Κατριβέσης, Α. Γεωργούλας (κ.α.), *Σχέσεις παράδοσης-εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα: Κοινωνικές δομές και ο χώρος των αντιλήψεων*, Παν/μιο Μακεδονίας-ΓΓΕΤ, 1996 (online).

49. Η διαγώνιος του πίνακα κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα υποκειμένου προς κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα πατέρα περιέχει το 36,3% της πληροφορίας (πίνακας=7X7) ($\chi^2=387,03$ βε=25). Τα σταθμισμένα υπολείμματα (standartized residuals) για τα κελιά εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα, εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα και στελέχη Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα στελέχη είναι +8,2 και +4,6 αντίστοιχα. Θετική τιμή έχουν και τα σταθμισμένα υπολείμματα των κελιών εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα στελέχη (+3,5) και στελέχη Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα (+1,4).

50. Το 85% των μελών της πρώτης και το 98% των μελών της δεύτερης έχουν ένα τίτλο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

